आच्छादनार्थिका । भवेदेकस्य भरणं यथा वा हीनसंज्ञिका । यथा यथा तु गुणवान् भृतकस्तद्भृतिस्तथा । संयोज्या तु प्रयत्नेन स्वपेक्षाक्षितये वै । अवश्यमोभ्यवर्गस्य भरणं भृतकाद्भवेत् । तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतये वै । ये भृत्या हीनभृतिकाः बलवन्तो जयं गताः । परस्य बाधकास्ते तु छिद्रे कोशप्रदा हराः । अन्नाच्छादनमात्रा हि भृतिः शूद्रादिषु स्मृता । तत्पोषणमात्रमन्यथा स्यात् पोषको मांसभोजिषु । यद्द्रव्यलेनाग्रहृतं धनं तत् भरणोद्भवम् । भृत्याय दत्तमपि यद्भरणार्थं वेतनम् । मन्दो मध्यस्तथा शीघ्रस्त्रिविधो भृत्य उच्यते । क्रमः मध्या च श्रेष्ठा च भृतिस्तेषां क्रमात् स्मृता । भृत्यानां स्वकृतार्थं दिवा-रात्रं यथाक्रमेत् । निशि यामत्रयं नित्यं दिनभृत्यैर्द्वियामकम् । तेभ्यः कार्यं कारयेत् क्षुत्तृड्बाधैर्विना नृपः । अत्यावश्यं तु तत्रापि दिवा श्राद्धदिने यदा । वादहीनां भृतिं स्वार्थे दद्यात् त्रैमासिकीं ततः । यद्भरणभरभृत्ये तु न्यूनाधिक्यं यथा तथा । वाग्मासिकीं तु दीर्घार्थे तद्दूर्ध्वं न च यत्नयेत् । नैव यथार्द्धमासेन कालमास्यापि वै भृतिः । संवत्सरोषितस्यापि यात्राः प्रतिनिधिस्मृताः । तुल्यदुःखिनं स्वार्तं भृत्यं कल्पेद् यदा । सेवां विना नृपः दद्यात् भृत्याय वत्सरे । चत्वारिंशत् यथा नीताः सेवया येन वै नृपे । ततः सेवां विना तस्मै भृत्यं दद्यात् यदा । आवश्यकं तु तत्पुत्रे उत्तमे यावे तद्धनम् । मासार्धं वा तृतीयांशं भृत्यं भृत्यस्य पालयेत् । दद्यात् तदर्धं भृत्याय द्विमासेऽर्धं स्थितौ तु वा । वाक्पारुष्यात्मभृत्या स्वामी प्रवदद्यतः । भृत्यं प्रियमेव स्वं यत्नुत्वं त्यजामतः । भृतिदानेन यत्तुष्टा मानेन परिवर्द्धिताः । वाग्मिता सद्वचाचा ये न त्यजन्त्यधिपं हि ते । अधमाधमनिष्क्रान्ति धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् । यथाशक्त्या स्वभृत्यांश्च प्रजाः संरक्षयेन्नृपः । शास्त्रप्रदानतः कांश्चिद्दयान् कृपणतया कांश्चिद्दयान् कृपणतया शिरा । सुभोजनैः सुवसनैस्ताम्बूलैश्च धनैरपि । कांश्चित् सुकृतसम्मन्त्रैरधिकारप्रदानतः । वाहनानां प्रदानेन यौग्याभरणदानतः । छत्रातपत्रचमरदीपिकानां प्रदानतः । अनया प्रियवादेन मानेनाभिगमेन च । सत्कारेण च दानेन शास्त्रेण समेन च । प्रेमभृत्यानमीयवासेन स्वाधीनप्रदानतः । सम्भूयोपनदानेन सुखोपकारकीर्तनात् यत्कार्यं विनियुक्ता ये कार्यार्थं रक्षयेत् तान् । कोशलेस्वर्णरौप्यभरैरलंकरणैः । वीर्यैः रत्नजैर्वापि यथायोग्यैः स्वकाञ्चनैः । प्रविश्वासाय दूराद्य तु वस्त्रैश्च छत्रैरपि । वाद्यवाहनभेदैश्च भृत्यान् कुर्यात् पृथक् पृथक् । स्वविषिष्टं च यद्दिव्यं न दद्यात् भृत्यचिन्तुपः ।

३अ०तत्र विशेष उक्तो यथा "वासं भृत्यवर्धि देयं दत्तं भृत्यस्य वेतनम् । अति दत्तं हि भृत्येभ्यो वेतनं पारितोषिकम् । तत्प्राप्तिपत्रं स्वहस्तेनाद्याद्वेतनपत्रकम् । सैनिकाः शिक्षिता ये ये तेषु पूर्वा भृतिः स्मृता । व्यूहास्त्रास्त्रे नियुक्ता ये तेभ्यश्चैव भृतिमावहेत्" "स्वकार्यबाधका ये तु सुभृत्या पोषयेत् तान् । कोशेना वेतनाद्विप्रान्सेभ्यश्चैव भृतिमावहेत् । भृत्यस्यक्तान् कुपुत्रिनः सुभृत्या पालयेन् नृपः । परराष्ट्रे हृते दद्यात् भृतिं सिद्धावधिं तथा । दद्याद्दर्शं तस्य पुत्रे स्त्रिये वादमितां विक्ष । हृतराज्यस्य पुत्रादौ वृद्धपुत्रे वाद्यस्थितानाम् । दद्यादा तद्राज्यतस्तु शान्तिं यांश्च प्रकल्पयेत्"

भृतिभुज् त्रि० भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । वेतनोपजीविनि कर्मकरे अमरः ।

भृत्य पु०-भृ-क्यप् तुक् च ।।दासे २भरणीये त्रि०अमरः । भावे क्यप् २भरणे स्त्री टाप् । "कुमारभृत्याकुपथैः" रघुः । निन्द्यानिन्द्यभृत्यपरीक्षा शुक्रनीतिसारे २अ० उक्ता यथा "भृत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं विनयेन् यदा । नैव जातिर्न च कुलं सेवयं कल्पयेदपि । कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुलं न हि । न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते । विवाहे भोजने नित्यं कुलजातिविवेचनम् । बलभाक् गुणसम्पन्नस्तथाभिजनवान् धनी । शुक्लश्च सुशीलश्च सुकर्मा च निरालसः । यथा करोत्यात्मकार्यं स्वामिकार्यं ततोऽधिकम् । यत्नेन यत्नेन कायवाङ्मानसेन च । भृत्यैव दृष्टो भृत्यवाक् कार्यदक्षः सुविष्टः । परोपकरणे दक्षो स्वोपकारपराङ्मुखः । स्वामिनस्तारिणं पुत्रं पितरं वापि दर्शकः ।